

ČASOVÉ A OBSAHOVÉ VYMEZENÍ ČESKÉ LITERATURY OBDOBÍ RENESANCE

Obdobím renesance v české literatuře označujeme konvenčně periodu od konce husitství do Bílé hory. Druhý mezník je jistě výraznější než první: porážka nekatolických stavů v bělohorské bitvě dne 8. listopadu 1620 znamená konec rozvoje humanistické a reformační kultury a východisko k její likvidaci v průběhu dalšího desetiletí. Avšak začátek této kultury už tak přesně stanovit nemůžeme; především musíme časově rozlišit vznik humanismu a reformace.

Humanistická kultura k nám proniká již za Karla IV., ale tehdy je hnutím exkluzivním, které se omezuje na několik vynikajících mužů z panovníkova okolí a na několik písařů napodobujících styl latinské humanistické epistolografie.¹ Kontakt s italským humanismem je tedy vnějškový — Karlovi IV. šlo především o zvýšení kulturní a politické úrovně jeho kanceláře v duchu humanismu.² Nelze proto mluvit — až na některé výjimky, jakou byl císařův kancléř a vysoký církevní hodnostář Jan ze Středy, vytvářející kolem sebe humanistické sdružení — o renesančním myšlení a o tvořivé nápodobě renesance, což ostatně nedovolovala soudobá ekonomická situace v českých zemích. S nápodobou latinského humanistického stylu se pak setkáváme v kancelářích dalších českých panovníků (např. v kanceláři Jiřího z Poděbrad se o to přičinil Řehoř z Heimburku) a některých významných šlechticů (např. Rožmberků).³ Nezávisle na humanismu proboujívá husitské revoluční hnutí některé pokrokové požadavky humanismu, jako bylo např. užívání národního jazyka ve všech oblastech kultury nebo nadřazenost moci státní nad církevní. Druhý požadavek se

¹ Srov. Karel Adámek, *Čechy a Itálie v století XIV.*, Praha 1875; též, *Čtrnáctý věk*, Praha 1878; Heinrich Friedjung, *Kaiser Karl IV. und sein Antheil am geistigen Leben seiner Zeit*, Wien 1876; Josef Šusta, *Rozmach renesance v Itálii a souvěká Evropa západní*, sb. Dějiny lidstva od pravěku k dnešku V, Praha 1938, str. 1—138; Eduard Winter, *Frühhumanismus*, Berlin 1964; Zdeněk Kalista, *Karel IV. Jeho duchovní tvář*, Praha 1971 (na str. 248—253 je uvedena nová literatura).

² Srov. Kardos Tibor, *A magyarországi humanizmus kora*, Budapest 1955, str. 39—41.

³ Srov. Josef Truhlář, *Počátky humanismu v Čechách*, Praha 1892, passim.

pak stává jedním z postulátů prvního našeho humanistického spisu — latinského dialogu čtyř šlechticů o politice Jiřího z Poděbrad od Jana z Rabštejna z r. 1469.

Časové východisko reformace je třeba hledat v počátcích husitství, i když s reformními požadavky přicházeli už tzv. Husovi předchůdci ve druhé polovině 14. století. Po odeznění husitských válek a po odlivu revolučních ideí dostalo se reformačním snahám nového impulsu nejdříve šířením nového bratrstva (později jednoty bratrské) a od 20. let 16. století také reformací luterskou.

České prameny humanismu a reformace jsou tedy zjistitelné už v době Karla IV., ale proud se z těchto pramének vytváří až koncem vlády Jiřího z Poděbrad.⁴ Zásahu o to mají učenci typu Šimona ze Slaného, „prvního utrakvistického humanisty“,⁵ který usiloval o pohotově reagování na aktuální problémy a požadoval (v latinském dopise M. Eliášovi ze Slaného, jinak je jeho tvorba dochována velmi neúplně) těsné sepětí literární práce v humanistickém duchu s prací veřejně prospěšnou. Většího společenského rozšíření se pak oběma variantám renesanční kultury dostává až koncem 15. a začátkem 16. století, kdy krystalizuje humanismus národní a kdy se česká literatura rozvíjí za stále výraznější převahy měšťanstva.

Chápání humanismu a reformace jako dvou variant renesanční kultury má své východisko a opodstatnění v Engelsově úvodu k Dialektice přírody.⁶ Na rozdíl od idealistických představ o humanismu a reformaci jako dvou protikladných proudů nebo proudů na sobě nezávislých jsme přesvědčeni o tom, že humanismus a reformace vycházejí z téže ekonomické základny a odrážejí touž dějinnou tendenci, totiž úsilí měšťanstva o získání politické a hospodářské moci, avšak svou oporu hledají v různých zdrojích — humanismus v antice, reformace v původním křesťanství, a návratem k antice a k původnímu křesťanství chtějí „obrodit“ dosavadní kulturu. Oba proudy jsou tedy variantami „obrozovací“, renesanční kultury.⁷

Mocnou podporu získala renesanční kultura v knihtisku, který je také jedním z předpokladů zčeštění, zlidovění a zesvětštění literatury v období od konce vlády Jiřího z Poděbrad do Bílé hory. Vznik knihtisku ovšem neznamená zánik rukopisné a rukopisně šířené literatury. Ta totiž existuje

⁴ Srov. Josef Truhlář, *Humanismus a humanisté v Čechách za krále Vladislava II.*, Praha 1894; František Šmahel, *Humanismus v době poděbradské*, Praha 1961.

⁵ Rudolf Urbánek, *První utrakvistický humanista Šimon ze Slaného*, *Listy filologické* 1938, str. 200—228 a 335—347.

⁶ Karel Marx - Bedřich Engels, *Spisy* 20, Praha 1966, str. 325—341.

⁷ Srov. Milan Kopecký, *Kakovy byli putí rozvíjení idejí gumanizma i Vozroždenija v slavjanskich stranach? Kakova roľ dejatelej slavjanskogo Vozroždenija v obščevropejskom kulturnom razvitiji XV—XVII vv.?* — Sborník ... posvjaščennyj IV-omu meždunarodnomu s'jezdu slavistov, Moskva 1958, str. 51—54.

v celém dalším vývoji vedle literatury tištěné. Přesto je třeba za typickou dobu rukopisné literatury pokládat dobu, kdy se literatura může šířit pouze rukopisně, stejně jako za typickou dobu ústní lidové slovesnosti je nutno považovat takovou dobu, kdy se lidová slovesnost šíří výhradně ústně.

Důsledkem vynálezu knihtisku byla především demokratizace knižní kultury a vzdělanosti vůbec. Záslouhou tohoto převratného vynálezu se literární dílo mohlo poměrně rychle a v porovnání s rukopisnou knihou mnohem levněji šířit po větším teritoriu a pronikat do různých společenských vrstev, což u rukopisné literatury před vznikem knihtisku nebylo dobře možné. Rukopisná skladba žila totiž zpravidla v určitém prostředí společenském, neboť v určité společenské vrstvě vznikla a jejím příslušníkem byla také určena. Působnost takové skladby byla však omezena na poměrně nevelkou krajevou rozlohu, danou rozlohou feudálního panství nebo klášterního majetku, přičemž rukopis sám byl chován v klášteře, na faře, na hradě (nebo na jiném panském sídle), eventuálně ve škole. U klášterů byla ovšem situace v porovnání se světským feudálním prostředím poněkud odlišná, protože rozšíření určité řehole na několika místech českých zemí a dále i po celé křesťanské Evropě dovolovalo „stěhování“ rukopisných památek po klášterech příslušného řádu, a tím je vysvětlitelné dochování některých geneticky českých památek v mimočeských klášterech a naopak památek cizí proveniencie u nás. V zásadě však se znalost rukopisně dochovaných děl omezovala na poměrně malý okruh, kdežto tištěná kniha podstatně rozšířila možnosti publicity. To samozřejmě mělo v dalším literárním vývoji značné důsledky. Dosah rukopisně dochovaných děl byl tak malý, že určitý spisovatel často neznal dílo jiného spisovatele, s nímž byl dokonce spřízněn ideově i tvarově a od něhož ho dělila nevelká vzdálenost časová nebo místní. Jakmile se však spisy začnou šířit tiskem, přibývá dokladů o znalosti starší i soudobé literární produkce. V důsledku demokratizace knižní kultury se vytvářejí knihovny měšťanské. I když obvykle byly — na rozdíl od většiny starších knihoven klášterních a některých panských — dosti nahodilým souborem knih, přece dosvědčují zájem o stále více dostupný kulturní statek ve vrstvách nesoucích společenský pokrok.

Knihtisk se postupně stává jedním z odvětví obchodního podnikání, a není proto divu, že se brzy naučil používat reklamy. Náznaky propagovat dílo, někomu je doporučit a tím usilovat o jeho rozšíření nacházíme už u knihy rukopisné. Autor sám přistupoval někdy k rukopisnému dílu s tendencí co nejvíce je v opisech rozšířit. Tak např. Hus za jedné ze svých krátkodobých návštěv Prahy v době nedobrovolného vyhnanství v jižních Čechách diktoval v prvních červnových dnech roku 1413 svůj spis *De ecclesia* několika písařům a rukopisy byly ihned po ukončení diktátu zoselány nejen po českých zemích, ale i mimo ně; Hus chtěl v pravou chvíli vyjádřit své stanovisko v zásadních otázkách ecclesiologických a nepochybně mu záleželo na tom, aby se jeho spis dostal do rukou jak jeho stoupenců, tak zejména jeho odpůrců. Rukopisná kniha ovšem neznala reklamu v tom smyslu, jak se vytvořila po vynálezu knihtisku. V českém prostředí nacházíme nakladatelskou reklamu už na počátku 16. století;

např. pražský tiskař a spisovatel Mikuláš Konáč z Hodiškova propagoval svůj překlad Sylviovy kroniky z r. 1510 v sapfické sloce, v níž se obrací k publiku opravdu širokému, neboť oslovuje nejen Čechy a Moravany, ale také Slováky a Poláky.

V souvislosti s knihtiskem jako nástrojem účinnějšího než dosud šíření pokrokových tendencí literárních je třeba už nyní zodpovědět otázku, proč v době existence a rozvoje knihtisku nebyla některá díla tištěna, tj. zůstávala v rukopisech (mám na mysli díla s literárními aspiracemi, která nepochybně byla určena širší veřejnosti). Příčiny mohly být několikelé. Především je nutno říci, že určující úlohu v rozhodování, které dílo má být tištěno, hrály zájmy státní a církevně politické. Tyto zájmy nacházely svůj výraz v činnosti cenzury. Bylo by však nesprávné domnívat se, že vznik cenzury časově koresponduje se vznikem knihtisku. Cenzuru je možno sledovat vlastně až do starověku, ovšem nikoli ve smyslu určité instituce, nýbrž ve smyslu zákroku proti knihám. V českých zemích jsou známé cenzurní zákroky proti spisům Viklefovým, provázené tehdy satirickými posměšnými písněmi namířenými proti osnovatelům těchto zákroků, dále známé zákroky proti rukopisům děl Husových atd. Po vzniku knihtisku se vidí v cenzuře zpravidla povinné předkládání rukopisů připravených pro tisk ke schválení; rukopis je pak cenzurou buď schválen (někdy s doporučením určitých korektur), nebo je jeho vytištění zamítnuto. Takové chápání cenzury přežilo i do nové doby, avšak vysvětluje se jím pouze jedna část činnosti cenzury, totiž cenzurní činnost předběžná. Vedle ní existovala i cenzura dodatečná, jejímž úkolem byla kontrola nad knihami již vytištěnými. U nás se v době předbělohorské setkáváme poměrně často právě s cenzurou dodatečnou. Byla namířena zejména proti spisům, které byly vydány bez povolení nadřízených úřadů nebo u nichž tiskař nějak obešel příkazy cenzurní instituce nebo osoby k tomu určené. Tak např. když byla po prvním protihabsburském odboji zakázána královským dekretem z r. 1547 činnost všech tiskáren v českých zemích s výjimkou tiskárny Bartoloměje Netolického (který tiskl různé oficiální dokumenty, např. Akta všech těch věcí, v nichž se Ferdinand Habsburský snažil obhájit svou protistavovskou politiku v roce 1547), stěžoval si tento privilegovaný dvorský tiskař několikrát králi na nedodržování jeho dekretu, který byl nezřídka obcházen chybným uváděním roku tisku (tj. uváděním letopočtu před rokem 1547), a navíc se tisklo potají, zejména na Moravě, kde to dovolovala klidnější politická situace. Podobně si dne 23. září 1599 stěžoval pražský arcibiskup Zbyněk Berka z Dubé písemně samému císaři Rudolfovi II. na některé pražské tiskaře, jmenovitě na Veleslavína a Sixta Palmu Močidlanského. O Veleslavínovi píše, že „o svý ujmě a po své hlavě bez mého přehlédnutí, co se jemu dobře líbí, tiskne a vydává“. V této stížnosti arcibiskup důrazně požaduje, aby mu pražští tiskaři dávali k přehlédnutí všechny své tisky, jinak „mnohé pohoršlivější věci čím dál tím více se vydávati a rozmáhati budou“. Z 29. ledna 1600 máme písemnou stížnost

téhož arcibiskupa témuž císaři na tiskaře Daniela Sedlčanského, že arcibiskupovi nepředložil k cenzuře Ogród królewski Bartoloměje Paprockého z Hlohól, vydaný z Praze 1599. Protože o něco později nebyl arcibiskupovi k cenzuře předložen další spis Paprockého — Diadochos, dal arcibiskup tisk knihy zastavit. Ještě závažnější byl postih Sixta Palmy Močidlanského, který byl zatčen, uvězněn a pak dokonce vypovězen z Prahy za tisky časových politických skladeb s názvy Píseň horlivá k M. Janovi z Husince, Píseň o dobývání pevnosti Kanýže a Mandat Ježíše Krista, jež byly vytištěny r. 1602.⁸ Uvedené případy a zejména exemplární potrestání Sixta Palmy zrcadlí dobu, kdy katolická protireformace přešla k rozhodnému politickému a ideologickému útoku na reformační kulturu a na protihabsburskou opozici. Jestliže tedy před vynálezem knihtisku byli cenzurou postihováni zpravidla jen autoři literárních děl, byli u tištěných spisů postihováni vedle autorů i jejich vydavatelé a tiskaři, a někdy navíc i ti, kteří „závadnou“ knihu rozšiřovali.

Z našich poznámek o obou formách cenzury vyplývá, že vývojově starší je dodatečná cenzura, kdežto mladší je cenzura předběžná a to právě souvisí s kvantitativním rozšířením knižní produkce po vynálezu knihtisku. Vykonyvala ji zprvu pražská univerzita, od r. 1524 utrakvistická konzistoř, od r. 1547 též konzistoř katolická, od r. 1564 dokonce sám pražský arcibiskup. Některé cenzurní instituce vydávaly seznamy knih povolených k prodeji, např. v Olomouci za biskupa Prusinovského; takové seznamy měly nemalý společenský dosah, protože plnily funkci doporučení knih z určitých ideologických pozic. Avšak část tvorby stála vždy mimo soustředěný zájem cenzury, a to z důvodů buď obsahových, nebo formálních. Platí to hlavně pro příležitostnou produkci latinskou. Vědělo se, že latina dostatečně brání proniknutí pokrokových ideí do měšťanských a především do lidových vrstev, a proto latinská světská tvorba měla širší manévrovací prostor než světská tvorba česká.

Je nepochybné, že některé spisy dochované jen rukopisně byly zamítnuty při předběžné cenzuře. Vedle toho mělo nejedno literární dílo záměrně zůstat v rukopise, z nějakého důvodu nemělo být tištěno, přičemž ony důvody je nutno hledat mimo cenzuru, především v zájmech určité společenské nebo ideologické skupiny. Taková díla najdeme v době předbělohorské např. v prostředí českobratrském. Patří k nim překlad spisu Jeana de Léry Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasilia slove od Matěje Cyra a Pavla Slováka (vůbec cestopisný žánr byl před Bílou horou knihtiskem hodně opomíjen, přestože měl pro publikum velkou přitažlivost — v rukopise „zaležel“ např. cestopis Bedřicha z Donína nebo Příhody Václava Vratislava z Mitrovic, které však asi byly pro svou tematiku

⁸ Viz Josef Volf, *Stížnost arcibiskupa pražského na Močidlanského a Adama z Velešlavína*, ČCM 1922, str. 79–80, a Antonín Š k a r k a, *Ze zápasů nekatolického tisku s protireformací*, zvláštní otisk z Českého časopisu historického 1936.

odmítnuty cenzurou jako spis politicky nežádoucí v době tureckého nebezpečí), dále Bílkův Život Jana Augusty a Blahoslavova gramatika i jeho Filipika proti misomusům. Důvodem netištění těchto děl byla většinou jejich tematika, vylučující se z náboženského zájmu jednoty bratrské, u Filipiky navíc to, že řešila interní spor jednoty, který neměl být vynášen na veřejnost, aby se tím nedávala nová zbraň do rukou těch, kteří právě tehdy na jednotu ostře útočili, hlavně v souvislosti s tzv. Šamotulským kancionálem z roku 1561. V neposlední řadě je třeba příčinu netištění některých spisů hledat v oblasti společenské poptávky: v rukopise zůstalo množství spisů odborných, u nichž se nedal předpokládat širší okruh čtenářů, různá odborná pojednání z alchymie, matematiky, fyziky apod. s obsahem přístupným pouze nevelkému počtu znalců a zájemců, samozřejmě se jen zřídka tiskla díla rozsáhlá, která nebylo možno vydat v jednom svazku, apod. O takové rukopisy neměla zájem ani doba veleslavínská, do níž spadá rozkvět odborného písemnictví.⁹

Literatura období renesance navazovala samozřejmě v mnohém na literaturu husitského revolučního hnutí a zejména na dvě z jejích pokrokových tendencí — na tendenci znárodnující a zlidovující. Za husitské revoluce dochází k velkému zčeštění kulturních statků a do určité míry i k jejich zlidovění. Čeština stanula po boku latině a v některých oblastech ji také nahradila a dokonce ji vytláčila z bohoslužby, takže latiny se používalo především v polemických a propagačních spisech určených mezinárodnímu publiku. Přes toto velké vítězství češtiny v době husitské začíná už v polovině 15. století latina opětovně hlouběji pronikat do literární tvorby. Vzniká latinský humanismus, který však nezrcadlí život hegemonu kulturního dění pohusitského a neřeší jeho problematiku. Tímto hegemonem je měšťanstvo, které hospodářsky a společensky značně zesílilo právě v době husitské. Od začátku vlády Jagellonců je však ze svých pozic vytlačováno šlechtou a to se stupňuje zvláště po nastoupení Habsburků na český trůn. I přes postupné oslabování své hospodářské a politické moci nepřestává měšťanstvo určovat ráz literární tvorbě oněch asi 150 let před Bílou horou.

Po Všehrdově předmluvě k překladu Knih o napravení padlého z konce 15. století rozvíjí se také humanismus národní. Jeho iniciátor vášnivě zdůrazňuje, že nechce přilévat vody do cizího moře, tj. že nechce svou tvorbou rozmnožovat latinskou kosmopolitní kulturu. O dvanáct let později (1507) pranýřuje M. Konáč z Hodiškova v předmluvě k překladu pseudolukiánského dialogu Charóna s Palinurem ty vzdělané Čechy, kteří české knihy z rukou „jako horké uhlé vypouštějí“. Takové projevy nejsou ojedinělé —

⁹ Podrobněji a s příslušnou dokumentací viz v mém článku *O vztazích mezi rukopisnou a tištěnou literaturou*, Časopis Moravského musea 1967, str. 341–351, a ve vysokoškolské učebnici *Úvod do studia staročeských rukopisů a tisků*, Praha 1978, str. 88–101.

svou mateřštinu obhajují i Řehoř Hrubý z Jelení, Václav Písecký, Oldřich Velenský, Jan Blahoslav aj. Přesto právě v době Blahoslavově, jehož zásluhou proniká humanismus po polovině 16. století do prostředí česko-bratrského, je literatura v humanistickém duchu stále ještě určována těm vrstvám, které se jí naučily ve školách rozumět a jejichž zájmy ohraničovala. V tvorbě spisovatelů období zobecňujícího se humanismu projevuje se jejich formální školské vzdělání, které je vedlo k vytváření literatury latinské nebo i dvojjazyčné. Do širšího publika proniká humanistická vzdělanost až zásluhou Veleslavínovou. Avšak i ten musí ještě na konci 16. století obhajovat českou literaturu před částí soudobé národní společnosti.

„Nacházejít se ovšem mnozí mezi Čechy“, píše Veleslavín r. 1592 v předmluvě k *Itinerariu sacrae scripturae*, „kteříž nětco málo latinou, vlastinou aneb němčinou usta sobě propláke, ihned českého nic čísti, ani kněh českých v svých bibliothekách míti nechtějí, obávajíce se, aby lejkům, jakož říkají, podobní nebyli, anobřz za hanbu sobě to pokládají, kdyby knihy české kupovali a čtli. Takoví domněle hanby se bojíce, v opravdovou upadají, když ani cizích jazykův, jimž se dobře nevyučili, dokonalé povědomosti nemají, ani svým vlastním, když toho největší potřeba, mluvití nemohou, a naposledy na to přicházejí, že žádné řeči neumějí.“ V těchto řádcích se objevuje v podstatě táž argumentace, kterou mohl český čtenář před šesti desetiletími najít v Konáčově překladu Bidpajových bajek při četbě bajky o krkavci: krkavec si totiž neosvojil obdivovaný způsob holubovy chůze, ale zapomněl i na svůj, a proto „ostal změtcem“.¹⁰

Veleslavína tedy k obhajobám národní kultury nepřímo donutila ta část české společnosti, která svým kosmopolitním postojem ohrožovala zdravé složky národa zvláště v době vlády Rudolfa II. Ten sice udělal z Prahy hlavní město celého habsburského mocnářství, ale zároveň zde soustředil učenecké a umělecké (a nezdědka spíše pseudoučenecké a pseudo-umělecké) snahy z celé monarchie. Praha se stává jedním z center manýrismu v Evropě, v posledních dvou desetiletích 16. století dokonce nejvýznamnějším centrem. Jako dvorní malíř zde žije Giuseppe Arcimboldi, autor např. manýristického portrétu Rudolfa II. jako boha Vertumna (1590), jako dvorní sochař Adriaen de Vries, autor např. bronzového poprsí Rudolfa II. (1603), a kromě nich další vynikající umělci — malíři Bartholomaeus Spranger, Hans von Aachen a Josef Heintz, rytec Egidius Sadeler aj. Jejich činnost a vůbec činnost rudolfinské výtvarné školy (školy ve významu ideové a tvarové manýristické jednoty v dvorském centru a v dostatečně časové kontinuitě) dává jistě oprávnění mluvit zde přímo o projevech manýrismu jako uměleckého stylu,¹¹ i když stylu nepochybně méně vyhra-

¹⁰ Viz v mé edici *Pravidla lidského života* z r. 1961, str. 208.

¹¹ Tak manýrismus chápe např. Gustav René Hocke ve svých dvou několikrát vydaných spisech, srov. první vydání: *Die Welt als Labyrinth. Manier und Manie in der europäischen Kunst. Von 1520 bis 1650 und in der Gegenwart*, Hamburg 1957; *Manierismus in der Literatur. Sprach-Alchimie und esoterische Kombinationskunst. Beiträge zur vergleichenden europäischen Literaturgeschichte*, Hamburg 1959. Srov. také knihu R. J. W. Evans *Rudolf II and his World. A Study in Intellectual History 1576–1612*, Oxford 1973, především str. 243–274.

něného a rozšířeného než styl renesanční nebo barokní. Avšak více než svébytný umělecký sloh kvete na Rudolfově dvoře manýrismus ve smyslu napodobení vrcholné renesance a přímo rozmělnění jejich uměleckých principů, tedy spíše „manýra“ než manýrismus. Vedle velkých učenců Tychona de Brahe a Jana Keplera zde vědecké pokusy jen předstírají četní šarlatánští astrologové a alchymisté, pěstuje se tu magie a okultismus, shromažďují se s odborným přehledem i s diletantskou umíněností umělecké, technické a přírodní kuriozity a to vše těsně souvisí s kosmopolitním manýrismem a dosvědčuje to i krizi oficiálně hláсанé ideologie. Je však nutno zdůraznit, že výsadní postavení manýristické rudolfínské Prahy v umění a ve vědě, v některých směrech důležitější než starší manýristická ohniska ve Florencii a v Římě,¹² neznamená triumf české Prahy. Manýrismus byl kulturním jevem exkluzivním, „hradním“, vzdáleným skutečné kultuře národní. Mezi rádci císaře, který sám byl vychován ve Španělsku a česky se nikdy řádně nenaučil, byli většinou cizinci. Diplomaté a vojáci na Rudolfově dvoře jsou především Španělé a Němci, stavitelé, výtvarní umělci a hudebníci jsou zase z valné části Italové. Pobyt těchto cizinců v Praze má vzápětí ten nepříznivý důsledek, že české panstvo, žijící z přízně císařovy, je stále více napodobuje v bydlení, odívání, mravech i v jazyku. Avšak cizí přistěhovalci, zvláště Němci, začínají se roztahovat i mimo pražský hrad. Obchodní podnikání je z velké části ovládáno právě jimi. Jejich expanzivnost se projevuje i v oblasti školské a církevní, kde jejich záměrům přímo i nepřímo napomáhá luteránství. Stížnosti na luteránské kazatele šířící v kostele němčinu vyskytují se v Praze i mimo ni. Kromě toho jsou stále častější pokusy užívat němčiny i v administrativě, ačkoliv úředním jazykem v Čechách byla čeština. Všechny tyto nenárodní a protinárodní tendence pozorně sleduje Veleslavín a příslušníci jeho družiny. Zdá se jim, že odnárodňováním dvorského panstva a podnikavého měšťanstva se odnárodňuje celý národ. Proto Veleslavín píše tak naléhavé obhajoby

¹² Manýrismus se výrazně projevili i mimo Itálii, zejména ve Francii, v Nizozemí a ve Španělsku, srov. např. v knize Arnolda Hausera *Der Manierismus. Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München 1964, str. 237 až 267. — O manýrismu existuje dnes bohatá a názorově různorodá literatura, v níž se nezdá hledat analogie a spojnice mezi manýrismem 16.—17. století a moderním uměním. Po té stránce ovlivnily výše citované spisy Hockovy (navazující do určité míry na literárněhistorickou práci Ernsta Roberta Curtia *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948) řadu prací dalších. Jejich východisko i metoda jsou zpravidla idealistické a mechanické, neboť manýrismus je v nich studován jako umělecký fenomén protikladný klasice a tedy v evropské kultuře několikrát se opakující: bez hlubšího zřetele ke specifiku rozdílných historických etap jsou zde sledovány některé rysy lidské psychiky (disharmonie, napětí, protikladnost aj.) a jejich subjektivistický odraz v umění hellenistického období, raného a pozdního středověku, vlastního manýrismu, romantismu a moderní doby. — Snahou o vymezení specifika výtvarného manýrismu 16. století se vyznačuje kniha Pavla Preisse *Panoráma manýrismu. Kapitoly o umění a kultuře 16. století*, Praha 1974.

českého jazyka a české kultury, které zařazuje nejen do spisů českých, ale i do některých děl latinských. Veleslavín ovšem ve své době není jediným obhájcem češtiny, avšak jeho postoj je zvláště výrazný – a navíc Veleslavín dovedl své horlení pro mateřštinu spojit s úsilím o její co největší uplatnění v literatuře, o její použití jako nástroje popularizačních snah humanistických. Vedle toho se Veleslavín snaží o vytváření náročné české literatury pro vzdělance, která se objektivně stává protiváhou manýristické hradní kultury.

Patří sem spisy historické (o nichž pojednám ve III. kapitole), zeměpisné (Veleslavín přeložil a r. 1592 vydal Buntingovo *Itinerarium sacrae scripturae* a Andríchoviův *Vypsání města Jeruzaléma*), filologické (kromě Veleslavína jako sestavovatele slovníků si zmínky zaslouží dva autoři mluvnických a časoměrných překladů žalmů – Matouš Benešovský a Vavřínek Benedikt z Nedožier), právnické (v melantrišsko-veleslavínské tiskárně vyšla r. 1579 *Práva městská Království českého Pavla Krystyána z Koldína*, která přinesla zavedení jednotného městského práva, platného pak v Čechách 232 let a na Moravě 114 roků; kromě toho Veleslavín vydal r. 1584 svůj a Kocínův překlad *Lauterbeckovy rukověti pro obecní správu s názvem Politia historica*), lékařské (Adam Huber z Ryzenpachu vydal ve veleslavínské tiskárně svá zpracování cizích spisů *Apatéka zdraví*, *Regiment zdraví* a *Herbář*; před Hubrem přeložil Matthioliho *Herbář* a r. 1562 vydal Tadeáš Hájek z Hájku), botanické (zde vedle Hubra vynikl Adam Zalužanský ze Zalužan), chemické (*Knihu o dokonalém umění chymickém* napsal Bavor Rodovský z Hustiřan) aj. Společným jmenovatelem většiny děl z těchto oborů je směřování k životní praxi a mistry i beletrizace odborného materiálu. Těmito i jinými spisy (samozřejmě ne všechny vyšly z tiskárny veleslavínské) byl po Klaretovi učiněn další krok ke zčeštění vědy. Avšak zatímco Klaretovo úsilí je omezeno především na oblast terminologickou, jde po více než dvou stoletích o náběh ke zčeštění obsahovému, které bylo součástí soudobého trendu znárodňovacího a laicizačního.

Souvislost pokrokových tendencí literatury období renesance s literaturou husitského revolučního hnutí není ovšem jen v tendenci znárodňující a zlidovující,¹³ ale i v tendenci laicizační neboli zesvětšující. Tato tendence si zasluhuje především terminologické vymezení. Častěji se v české literární historii užívá termínu „laicizace“ než „zesvětštění“. Při tom je třeba mít na paměti významnou specifikaci termínu „laicizace“ v posledním asi půlstoletí, kdy se pod laicizací rozumí především zapojení laiků do náboženského dění vyhrazeného až do našeho století především kněžím, hlavně do některých funkcí pastoračních a liturgických. Naše chápání pojmu „laicizace“ je tedy širší – míní se jím posvětšování náboženské tematiky a vůbec zesvětštění jednotlivých složek literárního díla i tendencí ovlivňujících literární vývoj a v důsledku toho samozřejmě postupné zvětšování a narůstání tvorby se světskou tematikou. Někdy se v tomto smyslu používá i slova „sekularizace“, je však nutno připomenout, že od původu jde

¹³ Srov. ve studii Josefa Hrabáka *O lidovosti starší české literatury*, Studie ze starší české literatury, Praha 1962², str. 51n.

o termín právní, znamenající státní (tj. státem prováděnou) konfiskaci církevní půdy a vůbec církevního jmění, který se postupně ujal v historické a sociologické literatuře. V těchto oblastech, zejména v buržoazní sociologii, má sekularizace množství významů, chápe se např. jako ztráta společenské autority náboženství, jako „posvěšťování“ náboženství stále větší pozorností věřících pozemským záležitostem, jako „desakralizace“ světa ztrácejícího svůj posvátný charakter, jako postupné vytlačování náboženství z veřejného života do soukromého, jako přenášení náboženských norem (ponejvíce etických) z náboženské sféry do praktického života aj. V každém z těchto významů sekularizace, jak je vymezil americký sociolog L. Shiner,¹⁴ je vyjádřen dílčí aspekt zesvětšovacího nebo spíše dechristianizačního procesu, ale protože tento aspekt je obvykle příslušnými badateli absolutizován se zřetelem k současné kapitalistické společnosti, nelze takto posuzovat literární tvorbu období renesance. Je nutno mít stále na zřeteli specifičnost společnosti i literatury a historicky podmíněné rozdíly v příčinách, východiscích a stimulech samotné sekularizace v konkrétní společenské formaci. Proto v sekularizaci vidím především historický proces vývoje společenského vědomí a společenského jednání a tedy i proces vývoje literatury od chápání náboženského a církevního ke světskému. Z tohoto hlediska se pojem sekularizace do značné míry kryje s pojmem laicizace či zesvětštění, a proto se tyto termíny budou v následujících výkladech vyskytovat promiskue.

Pokud jde o zesvětšovací tendenci v různých oblastech kultury, byla zatím sledována nejvíce v umění výtvarném, a to především po stránce tematické. Ukázalo se, že poměr náboženské a světské tematiky v západoevropském malířství a sochařství se v jednotlivých staletích vyvíjel takto:

ve 12.—13. století bylo	97,0 ‰	náboženské tematiky a	3,0 světské
ve 14.—15. století bylo	85,0 ‰	náboženské tematiky	15,0 světské
v 16. století bylo	64,7 ‰	náboženské tematiky	35,3 světské
v 17. století bylo	50,2 ‰	náboženské tematiky	49,8 světské
v 18. století bylo	24,1 ‰	náboženské tematiky	75,9 světské
v 19. století bylo	10,0 ‰	náboženské tematiky	90,0 světské
v 1. pol. 20. století bylo	3,9 ‰	náboženské tematiky	96,1 světské ¹⁵

Z této statistiky (vypracované údajně na podkladě velkého množství více než 100 000 obrazů a soch vzniklých v západní Evropě) vyplývá zřetelně, že převaha náboženské tematiky nad světskou vrcholí ve 12. a 13. století (ve dvou předchozích stoletích je poměr 94,7 ‰ : 5,3 ‰ a v době před 10. stoletím 81,9 ‰ : 18,1 ‰¹⁶), což souvisí s univerzálním mocenským posta-

¹⁴ Viz v knize sovětského badatele Dmitrije Modestoviče Ugrinoviče *Vvedenije v teoretičeskoje religiovedenije*, Moskva 1973, str. 142.

¹⁵ Pitirim A. Sorokin, *The Western Religion and Morality of Today*, Internationales Jahrbuch für Religionssoziologie 1966, str. 12.

¹⁶ Tamtéž.

vením církve v počátcích vrcholného feudalismu. Téměř absolutní nadvláda náboženské tematiky nad světskou se asi o třetinu zmenšuje v 16. století v době vrcholící renesance a podstatně v 18. století pod vlivem osvícenského racionalismu, až ve 20. století je poměr náboženské a světské tematiky ve zkoumané umělecké oblasti zcela opačný než před osmi staletími. I když tato statistika je vyvozena z jiných druhů umění než z umění slovesného a je závislá na příslušném teritoriálním vymezení a objektivisticky opomíjí sociální kořeny zjištěných jevů,¹⁷ přece aspoň naznačuje vývojovou křivku v oblasti literatury epochy feudalismu. Avšak pokud jde o renesanci, nesmíme ztrácet ze zřetele, že „to, co se *vnějškově* prezentuje jako ztvárnění náboženských látek, je *ve své podstatě* ztvárněním určitých tradičních látek *obecně kulturní, nikoliv náboženské povahy s humanistickou, nikoliv náboženskou funkcí*“.¹⁸

Po pokusu o vymezení termínu zesvětštění je třeba určit i předmět zesvětštění. Konvenčně se jím míní církev nebo náboženství, avšak v obou případech je to označení příliš široké a obecné a v takovém pojetí i historicky neměnné. Tedy především píše-li se v této knize o náboženství nebo o církvi a o jejich zesvětšťování, míní se křesťanské náboženství a zpravidla určitá křesťanská církev, neboť univerzální církev v českých zemích neexistuje od doby husitské; v případě sekt je samozřejmě nutno jít ještě hlouběji do minulosti. Náboženství v našich poměrech (rozlišené na katolické, utrakvistické, československé, luteránské, kalvínské aj.) chápu jako věroučný a mravoučný systém, vyjadřovaný různými obřadními a kultovými formami. Při tom neopomím ani právní stránku náboženských společností, projevující se v oblasti kultury příkazy a zákazy, v literární sféře přímo cenzurou. Křesťanská věrouka a mravouka i právní normy jednotlivých církví ovlivňovaly myšlení a jednání svých členů, a protože náboženství bylo prostředkem společenské kontroly, byly odchylky od platné normy postihovány a trestány. To mělo a má ostatně své odůvodnění ve víře v existenci boha jako zákonodárce víry a mravů, jehož příkazy mají prý nadčasovou platnost a od něhož kněží odvozují své právo pečovat o dodržování jeho příkazů.

Odboj proti univerzální církvi má své hospodářské a společenské kořeny. Nesouhlas a později odpor budí zejména hmotná síla církve a nadřazování moci duchovní nad světskou. Z odporu proti bohatství církve se od 12. století rodí sekty, zdůrazňující mimo jiné mravní hodnotu chudoby. To sice stávající poměry nijak nemění (naopak církev ulamuje sektářskému

¹⁷ Sorokinovu statistiku lze přijmout pouze jako pomocné hledisko k vytvoření všeobecné analogie s literaturou, jinak je jeho studie typickým produktem buržoazní sociologie. (Srov. *Leninovu* negativní charakteristiku Sorokinovy stati *O vlivu války a vůbec Sorokinovy metody ve studii z r. 1922 O významu bojovného materialismu*, srov. V. I. Lenin, *Spisy* 33, Praha 1955, str. 233–234).

¹⁸ Jiří Loukotka, *O náboženství a umění*, Praha 1977, str. 62. (Vyznačení kurzívou je Loukotkovo.)

hnutí hrot zakládáním žebrových řádů), nicméně jsou zde určité náběhy k zesvětštění: zmenšuje se přehrada mezi kněžími a laiky a obřady se oprošťují od pompéznosti. Avšak teprve v dalším vývoji se zesvětštění vztáhne na oblast věroučnou, svázanou církevními dogmaty. Jejich zpochybnění znamená i zrelativizování neměnných příkazů a zákazů, neomylná, prý bohem daná věrouka se pozvolna ukazuje jako lidmi vytvořený, a proto omylu podléhající systém víry a mravů.

S relativizací náboženských norem souvisí i změna poměru k církevní autoritě. Počátky tohoto změněného poměru jsou nepochybně v husitství a tento proces pokračuje i za vlády Jiřího z Poděbrad a v méně výrazné podobě i za vlády Jagellonců a prvních dvou Habsburků. Významný je tu zejména vliv německé reformace na českou společnost a kulturu od 20. let 16. století. Avšak tato reformace nepřinesla řešení společenských problémů, jak výstižně napsal Marx v Úvodu ke kritice Hegelovy filozofie práva: „Luther ovšem zvítězil nad porobou ze zbožnosti proto, že na její místo dosadil porobu z přesvědčení. Zlomil víru v autoritu proto, že obnovil autoritu víry. Proměnil kněze v laiky, protože proměnil laiky v kněze. Osobodil člověka od vnější náboženskosti, protože z náboženskosti udělal niternou záležitost člověka. Uvolnil tělo z pout, protože spoutal srdce.“¹⁹ Reformace sice podpořila laicizační tendenci v kultuře, ale náboženský výklad světa a lidského života ničím nenahradila. Teologie, na kterou podle Marxe ztroskotala selská válka, do napsání citovaného Úvodu (v prosinci 1843 a v lednu 1844) „nejradikálnější fakt německých dějin“,²⁰ hraje prvořadou úlohu, nezřídka retardační, také v českém reformačním hnutí předbělohorském. Do jeho vývoje nepříznivě zasahují i změny hospodářské a politické zejména od počátku 70. let 16. století.

V českých zemích se tehdy projevuje na jedné straně rozmach některých odvětví hospodářského života, na druhé straně stagnace. Ceny řemeslných výrobků postupně rostou a důsledky tohoto procesu se ukazují zvláště v životě měst. Královská města, postihovaná stále většími berněmi, ztrácejí v dlouhodobém boji s feudály své další hospodářské pozice. V porovnání s královskými městy je postavení měst poddanských znatelně lepší, ačkoliv tato města se zase musí vyrovnávat s nemalými finančními požadavky svých vrchností. Hospodářské poměry ovlivňují pochopitelně také intenzitu třídního boje mezi vykořisťovateli a poddanými. Právě na začátku tohoto období (r. 1576) vstupuje na český trůn Rudolf II., za jehož vlády se z Prahy stává stejně přepychové manýristické centrum jako „obecný špitál“ chudiny. Panovníkovy dluhy ve výši dvou miliónů zlatých ochromovaly celý tehdejší úvěrový systém. Na počátku Rudolfovy vlády je tedy výrazný mezník hospodářsko-sociální, je zde však také předěl ve vývoji politickém: v panovníkově blízkosti byl totiž vypracován důmyslný plán

¹⁹ Karel Marx - Bedřich Engels, *Spisy 1*, Praha 1956, str. 409.

²⁰ Tamtéž.

rekatolizace českých zemí, k jehož realizaci se bezodkladně přistupuje; to ovšem mělo značně nepříznivé důsledky pro další rozvoj zesvětšřovací tendence v literatuře. Avšak současně dochází za přiosřřeně politické situace k některým dílčím vítěztvím protihabsburské opozice. Ukázalo se to už roku 1575 v České konfesi, tj. v dohodě šlechty hlásící se k předním nekatolickým náboženstvím na společném vyznání víry, a později také v silicím opozicním postoji části nekatolické šlechty a měšťanstva. V souvislosti s rozpínavostí cizinců žijících v Praze na dvoře Rudolfově se aktivizují zdravé národní síly. Výrazem této aktivizace je změna společenského začlenění humanistické kultury a růst popularizační tendence v tehdejší literatuře.

Z předcházejících výkladů je zřejmé, že žádná z pokrokových tendencí literatury období renesance se nerozvíjí přímočaře, a proto při jejich sledování bude nutno postupovat obezřetně. Tak např. znárodňující tendenci nelze ztotožňovat pouze s literaturou v národním, tj. v českém jazyce. Latinská literatura nebyla šmahem nenárodní, kosmopolitní, vždyť mnohé skladby našich latinských humanistů jsou naplněny vřelým vlasteneckým cítěním, odpovídají na dobové otázky národní a sociální. Naopak nemálo spisů českých je k národnímu životu lhostejných, a to i tam, kde se zaujetí stanoviska autorovi přímo vnucovalo.²¹ Podobně není přímočarý vývoj k popularizování vzdělanosti a k zlidovění literatury, už proto nikoli, že vykořisřřovaný lid nebyl a ani nemohl být hegemonem kulturního života. A přímo bludnými peripetemi je naplněna vývojová linie zesvětšřovacího procesu, protože literatura období renesance a vůbec etapy feudalismu je závislá na vládnoucí ideologii své doby a je svou tematikou a hodnocením životních jevů této ideologii poplatná. Protože se uvedené tendence nezřídka prolínají a někdy jsou těsně spjaty s tendencí mravně výchovnou i s jinými (souvisícími hlavně s potřebami životní praxe), budu při výkladech konkrétního literárního materiálu přihlížet k několika hlediskům osvřřřujícími z různých úhlů pokrokové tendence: k hledisku třídni příslušnosti spisovatele, k jeho vztahu k různým složkám národní společnosti, k hledisku dobového vlastenectví, ke změnám v poměru k církevní autoritě a k autoritě vůbec, k hledisku třídni příslušnosti posluchačřřva nebo čtenářřřva, eventuálně i k početnosti publika, k hledisku tematiky díla, k hledisku estetickému a tvarovému, jazykovému atd. Uvedená hlediska tvoří

²¹ Latinská literatura období feudalismu bývá tradičně studována jako samostatná oblast vyšřřího, nadnárodního řřazu, z níž prvek národní a lidový je a priori vylučován. Protiváhou zkoumání středověké, renesanční a barokní latinské literatury v kosmopolitním smyslu jako součásti světové literatury by se mělo stát zkoumání latinské literatury v určitém národním teritoriu nejen v jejích vztazích k latinské literatuře vnřř tohoto teritoria, ale také a především k tvorbě v národním jazyce, s níž latinská literatura tvořila vyšřří celistvost. Srov. můj diskusní příspěvek na V. mezinárodním sjezdu slavistů v Sofii 1963, otiřřřěný ve sborníku Slavjanska filologija VIII, Sofija 1966, str. 51–53.

určitou variabilní, ale zároveň logickou strukturu pokrokových tendencí, jež jsou ovšem determinovány jak obecným dějinným vývojem, tak zákonitostmi příslušného žánru.

I když pro sledování pokrokových tendencí nám oporu neposkytují soudobé literární teorie, přece si aspoň připomeneme ty, které měly v době renesance největší význam. Jak dokazují dochované inventáře tehdejších knihoven,²² byly u nás v oběhu především antické teoretické spisy využívané středověkem i renesancí, tj. Aristotelova Poetika, některé spisy Ciceronovy (zejména *De oratore*) a Quintilianovy, rétorika *Ad Herennium* a Horatiova *Ars poetica* („*Epistula ad Pisones*“). V 16. století je u nás zřejmý odklon od středověkého obdivu Aristotela, preferován je spíše Horatius, event. dochází ke kontaminaci jeho názorů s Aristotelovými. V české literatuře lze zjistit ponejvíce vlivy rétorických výkladů jmenovaných autorů, v terminologii se např. respektoval rozdíl mezi „fabulí“ (tj. vymyšleným příběhem) a „historií“ (tj. skutečnou, pravdivou událostí) ve smyslu rétoriky *Ad Herennium*. Eklekticky se přistupuje nejen k antickým a středověkým teoriím, ale i k teoriím současným. Platí to především pro poetiku Julia Caesara Scaligera *Poetices libri VII*, vytištěnou r. 1561, i pro starší spis Konrada Celtise *Ars versificandi et carminum* z 80. let 15. století, který však pro své převážně versologické zaměření na latinský a německý materiál nepůsobil znatelně na česky psanou produkci. Přesto je české kulturní prostředí prosyceno kategoriemi, které Celtis vytyčil jako „*imitatio*“ a „*ars*“. Obě kategorie mají čeští tvůrcové na zřeteli většinou bez uvědomělé závislosti na Celtisovi: jde jim o tvořivou „nápodobu“, která se stává víceméně „uměním“. A zcela nezávisle na Celtisovi se realizuje jeho vybízení k nápodobě antických spisovatelů. Ti u nás působí přímo i nepřímo, zejména na praktické řečnictví, na styl aj. (viz v další kapitole ve výkladech o Ciceronovi, Terentiovi a Plautovi), působí však také jako vzory výjimečnosti básníka ve společnosti. Projevuje se to hlavně v latinské tvorbě, jak výstižně svědčí úvod k 3. vydání *Dubraviovy Theriobulie* z r. 1614, podávající nejdříve vysoké hodnocení *Dubravia* a pak odkaz na Ovidia s vymezením dvojí funkce básníka (tj. bavit a poučovat):

*Praestitit heic Dubravius, quod Lyricorum ille princeps, Vates Venusinus ait:
Aut prodesse volunt, aut delectare Poëtae,
Aut simul et jucunda, et idonea dicere vitae.*

Teoretický dosah, především mezi latinskými humanisty, měl *Dialogus in defensionem poetices* (1493), v němž Augustinus Moravus (A. Olomucensis) obhajuje potřebu a důležitost poezie. Na latinskou epistolografii působil mimo jiné Augustinův spis *De modo epistolandi* (1495), založený na názorech Ciceronových, Quintilianových, Senekových aj., a dále i *Libellus*

²² Srov. Miroslav Flodr, *Die griechische und römische Literatur in tschechischen Bibliotheken im Mittelalter und der Renaissance*, Brno 1966.

de componendis epistolis (1501) od Racka Dubrava. Vedle citovaných spisů obou z českých zemí pocházejících humanistů lze u našich vzdělců předpokládat i znalost poetiky saského humanisty Georga Fabricia (z něhož překládal i Veleslavín, viz v další kapitole) De re publica libri VII z roku 1574. Další poetika s názvem Poeticarum institutionum libri III měla už vliv hlavně na protireformační prostředí, protože vyšla až r. 1594 a jejím autorem byl jezuita Jacob Pontanus. — Nelze-li tedy pokrokové literární tendence vyvodit z teorií u nás známých, mají o to větší význam některé projevy prakticky motivované, jako jsou např. obhajoby spisování v českém jazyce, obhajoba světské tematiky apod., jimž budeme věnovat pozornost na příslušných místech dalších kapitol.

Nabízí se samozřejmě několik přístupů k rozsáhlému literárnímu materiálu etapy asi 150 předbělohorských let z hlediska pokrokových tendencí. Po prostudování a roztržení materiálu jsem se rozhodl pro tento postup: nejdříve se zaměřím na vrstvu, která se táhne celým „nalezištěm“, tj. na literaturu ovlivněnou přímo nebo nepřímo antikou jako kulturou, z níž renesance vycházela a kterou chtěla tvořivě napodobovat; po tomto horizontálním zkoumání provedu tři sondy vertikální podle základních žánrových oblastí — epiky, dramatiky a lyriky.²³ V závěru pak se na základě předchozích výkladů pokusím o zjištění přelomových období ve studované literatuře a o periodizaci českého literárního vývoje v etapě renesance.

²³ Ve vnitřní hierarchizaci těchto základních žánrových oblastí se snažím respektovat historické hledisko, i když není hlediskem jediným. Prokázaly to přesvědčivě v rámci složité žánrové problematiky staroruské literatury nejnovější sovětské práce, především spisy Dmitrije Sergejeviče L i c h a č o v a: *Sistema literaturnych žanrov drevnej Rusi*. — Slavjanskije literatury. V Meždunarodnyj s'jezd slavistov (Sofija 1963), Doklady sovětskoj delegacii, Moskva 1963, str. 47–70; *Poetika drevne-russkoj literatury*, Leningrad 1971², str. 42–71; *Razvitije russkoj literatury X–XVII vekov*, Leningrad 1973, str. 49–62.

